

ΠΟΥΣΙ ΚΑΛΟΓΕΡΙ

Εδώ και αρκετά χρόνια η θέση με τη σχετικά γραφική ονομασία Πούσι Καλογέρι, η οποία βρίσκεται στην περιοχή του ιερού της Αρτέμιδος στη Βραυρώννα, ήταν γνωστή μόνο μεταξύ ενός στενού κύκλου αρχαιολόγων που ασχολούνται με την προϊστορία και την τοπογραφία της Αττικής.

Από την εποχή που έγραφα τη διδακτορική μου διατριβή η οποία ήταν βασισμένη πάνω σε ορισμένα φαινόμενα της νεολιθικής περιόδου, είχα στραμμένη την προσοχή μου σ' αυτή την τοποθεσία και σιγά-σιγά μάζευα πληροφορίες γύρω απ' αυτήν.

Πριν από μερικά χρόνια αφού πρόσεξα μια ποσότητα κεραμιδιών και μελανόχρωμων οστράκων στην περιοχή, πήρα τον κύριο Eugene Vanderpool και το συνάδελφό μου John Traill και επισκεφτήκαμε την τοποθεσία. Αυτή η επίσκεψη είχε σαν αποτέλεσμα την ταύτιση της τοποθεσίας Πούσι Καλογέρι με τον κλασικό δήμο της Κυθήρου όπως θα αναπτύξουμε και πιο κάτω.

*

Η ονομασία Πούσι Καλογέρι απαντάται σε ορισμένους χάρτες και σαν φρέαρ ή πηγάδι Καλογέρου και είναι αρβανίτικης προέλευσης.

Το χαμηλό ύψωμα πάνω στο οποίο εκτεινόταν η αρχαία εγκατάσταση διακρίνεται από ένα εμφανές πηγάδι που βρίσκεται στους δυτικούς πρόποδες του υψώματος και σε ένα σημείο που συναντούνται πέντε σύγχρονοι χωματόδρομοι. Το πηγάδι ακόμα χρησιμοποιείται σε τόσο μεγάλο βαθμό ώστε ο Θεοχάρης υπέθεσε ότι αρχικώς μπορεί να ήταν πηγή.

Περίπου δύομιση χιλιόμετρα βορειοανατολικά της θέσης βρίσκεται το ιερό της Αρτέμιδος, στο ανατολικό άκρο της μικρής προσχωσιγενούς πεδιάδας, όπου ο ποταμός Ερασίνοσ χύνεται στη θάλασσα. Αυτή η πεδιάδα επεκτείνεται μερικά χιλιόμετρα προς τα δυτικά μέχρι την πηγή του Ερασίνοσ κοντά στον πύργο της Βραυρώννας. Λιγότερο από ένα χιλιόμετρο δυτικά του ιερού μια διακλάδωση της κοιλάδας του Ερασίνοσ στρέφεται νότια στην οροσειρά του Κομένου Λιθαριού. Η ανατολική πλευρά αυτής της κοιλάδας οριοθετείται από αυτό που είναι ουσιαστικά η ακροδυτικότετη προέκταση της οροσειράς της Περατής. Μια απ' αυτές τις προεκτάσεις καταλήγει στο πηγάδι του Καλογέρου. Τουλάχιστον ένα μέρος της κοιλάδας στο βόρειο μέρος της θέσης ονομάζεται Σιώρτη, ενώ η περιοχή προς το νότιο μέρος του δρόμου από Μαρκόπουλο προς Πόρτο Ράφτη ονομάζεται Λιγόρι.

Ιστορία της θέσης

Δε σταθήκαμε ικανοί να βρούμε οιαδήποτε πληροφορία γύρω απ' το Πούσι Καλογέρι πριν απ' αυτές που δίνει ο Θεοχάρης σε συντομία στους καταλόγους των νεολιθικών τοποθεσιών της Αττικής (Θεοχάρης 1956, 1).

Η ανασκαφή του Θεοχάρη έγινε τον Μάιο του 1955. Μια και μοναδική τομή έγινε στο αμπέλι του Κωνσταντίνου Γιάννη, που βρίσκεται στην άμεση περιοχή δυτικά από το πηγάδι.

Στις σημειώσεις του Δημήτρη Θεοχάρη βρίσκεται ένα σχεδιάγραμμα της τομής που ανοίχτηκε σε βάθος ενός μέτρου και σαρανταπέντε εκατοστών περίπου (1,45). Το χαμηλότερο στρώμα (IV) βρίσκεται πάνω στο φυσικό βράχο, είναι αρκετά λεπτό, δεν είχε αρχιτεκτονικά λείψανα, και ονομάζεται «Early Neolithic». Η επίχωση του αμέσως επόμενου στρώματος (III) περιγράφεται ως γεμάτη με «μπαζώματα», αν και κανένα συγκεκριμένο οικοδόμημα δεν βρέθηκε. Ονομάζεται «Late Neolithic I». Το αμέσως επόμενο στρώμα (II) της επίχωσης χαρακτηρίζεται από ένα μελανό στρώμα, πάνω απ' το οποίο βρέθηκαν λείψανα από μερικά οικοδομήματα. Αυτό το τελευταίο στρώμα (I) λέγεται «Late Neolithic II». Πάνω σ' αυτό βρίσκεται ένα επιφανειακό στρώμα πάχους 20 εκ/στών περίπου.

Δεν αναφέρεται τίποτα στις σημειώσεις σχετικά με κεραμική ύστερα από τη νεολιθική περίοδο.

Η κεραμική από την ανασκαφή αυτή βρίσκεται τώρα στο μουσείο της Βραυρώνας και ανήκει κατά το μεγαλύτερο μέρος στα στρώματα III και I, αν και η χονδροειδής κεραμική θα μπορούσε να είναι και από το τέταρτο στρώμα. Τα νεολιθικά *urfirnis* αντιπροσωπεύονται επαρκώς με αγγεία όπως το *collar jar*, οι συνήθισμένες φρουτιέρες, τα κύπελλα, και τη διάστικτη (*punctate*) διακόσμηση. Είναι άξιο αναφοράς το ότι τα αποκαλούμενα «scribble burnish» *urfirnis* τα οποία είναι και το τελευταίο είδος *urfirnis* στο Φράγχθι, απουσιάζουν από αυτή τη συλλογή.

Η πλειονότητα των κεραμικών με σκούρα στίλβωση φαίνεται να ανήκει μάλλον στην ύστερη-μέσο-νεολιθική φάση (στρώμα I) παρά στην αρχαία νεολιθική (στρώμα IV). Μια εξαίρεση αποτελεί ένα επισκευασμένο μικρό ρηχό κύπελλο. Η μεσο-νεολιθική κεραμική σκούρας στίλβωσης αντιπροσωπεύεται κυρίως από κύπελλα με γωνιώδη τοιχώματα.

Μερικά όστρακα πιθανόν υστερο-γεωμετρικής ή πρωτοαρχαϊκής κεραμικής βρίσκονται επίσης στη συλλογή της ανασκαφής του Θεοχάρη. Επίσης μαζεύτηκαν πολλές λεπίδες οφιανού.

Υπάρχουν δύο συλλογές από επιφανειακά ευρήματα. Η μια βρίσκεται στη συλλογή οστράκων της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, και η άλλη στο μουσείο της Βραυρώνας. Η τελευταία αυτή συλλογή έγινε από δυο άτομα τα οποία περπάτησαν από τη θέση προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα για 30 λεπτά και κατέγραψαν ό,τι είδαν.

Προς το βορρά και σε απόσταση μέχρι και 20 λεπτών από την αφετηρία, βρέθηκε οφιανός. Κεραμίδια βρέθηκαν μέχρι και στην απόσταση των 15 λεπτών, γεγονός που υποδεικνύει ότι η θέση επεκτεινόταν για κάποια απόσταση μέσα στην κοιλάδα Σιώρτη.

Προς το Λιγόρι στο νότο και σε απόσταση μέχρι και 25 λεπτών βρέθηκε οφιανός, αλλά δεν βρέθηκαν κεραμίδια. Μερικοί μικροί πελεκημένοι ογκόλιθοι, πιθανόν της κλασικής περιόδου, παρατηρήθηκαν σε ένα σύγχρονο τοίχο σ' αυτή την κατεύθυνση

Λιγότερα ευρήματα παρατηρήθηκαν στη γραμμή προς τα δυτικά: Βρέθηκαν μερικά προϊστορικά και πιθανόν Αρχαϊκά όστρακα —μα σχεδόν τίποτε άλλο.

Προς την ανατολή και μετά από 20 λεπτά φθάνει κανείς στην κορυφή από την οποία φαίνεται ο κόλπος του Πόρτο Ράφτη. Στην επιφάνεια και σε όλη την απόσταση που διανύει κανείς σε αυτά τα 30 λεπτά, παρατηρήθηκε μικρή ποσότητα οφιανού. Πιθανόν να ανήκει στη θέση Πούσι Καλογέρι. Μια ποσότητα πυριτόλιθου συμπεριλαμβανομένης και μιας επεξεργασμένης λεπίδας παρατηρήθηκε κατά τα 10 πρώτα λεπτά, όπως επίσης και μερικά μη αναγνωρίσιμα τραχεία όστρακα.

Αυτές οι παρατηρήσεις μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο οικισμός απλωνόταν σε κάποια απόσταση προς το βορρά και το νότο κατά την προϊστορική περίοδο, ενώ ο κλασικός οικισμός απλωνόταν κατά το πλείστον προς βορρά. Το γιατί υπάρχουν λιγότερα επιφανειακά ευρήματα προς τη δύση είναι δύσκολο να πει κανείς, αν και είναι δυνατόν το όργανο κατά τη σύγχρονη εποχή να διατάραξε τα ευρήματα πιο πολύ σ' αυτή τη διεύθυνση, ή ακόμα, είναι δυνατόν ότι τότε, όπως και τώρα, η καλύτερη καλλιεργήσιμη γη βρισκόταν στα δυτικά κ' έτσι ο οικισμός έτεινε να την αποφύγει όσο το δυνατόν πιο πολύ.

Τώρα πρέπει να εξετάσουμε τα επιφανειακά όστρακα κάπως πιο προσεκτικά για να δούμε κατά πόσον μπορούν να μας διαφωτίσουν σχετικά με την ιστορία της κατοίκησης της θέσης.

Καταρχάς τα προϊστορικά όστρακα. Η αρχαία νεολιθική κεραμεική αντιπροσωπεύεται επαρκώς, άλλες φορές με κεραμεική σκούρας στίλβωσης κι άλλες φορές με πιο ανοιχτόχρωμο «rainbow» πηλό. Το πιο συνηθισμένο σχήμα είναι το Nemea bowl. Νεολιθική *urfirnis* κεραμεική αναγνωρίζεται εύκολα σε πολλά παραδείγματα, ιδιαίτερα στις φρουτιέρες.

Δεν παρατηρήθηκε από κανένα κεραμεική της Νεότερης ή Τελικής Νεολιθικής περιόδου. (Ο Θεοχάρης χρησιμοποίησε σαν όρους αναφοράς για το νεολιθικό υλικό την τυπολογική ακολουθία που είχε φτιάξει ο Τσούντας για τη Θεσσαλία μαζί με τους Wace και Thompson, η οποία ήταν και η μόνη διαθέσιμη εκείνη την εποχή. Αλλά αυτή η ακολουθία αναθεωρήθηκε σημαντικά από τις πιο σύγχρονες Γερμανικές και Ελληνικές ανασκαφές στη Θεσσαλία. Και επιπλέον υπάρχουν κι άλλες καλές στρωματογραφικές

ακολουθίες από κοντινότερες τοποθεσίες όπως το Φράγγχι. Αφήνοντας περιθώρια για τοπικές ποικιλίες μπορούμε χοντρικά να μιλήσουμε για 4 μεγάλες φάσεις: την Αρχαία Νεολιθική, την Μέση, τη Νεότερη, και την Τελική Νεολιθική.

Υπάρχει μια μικρή πιθανότητα ότι μερικά από τα χονδροειδή θραύσματα ανήκουν στην Τελική Νεολιθική αλλά μετά βεβαιότητας μπορεί να πει κανείς ότι δεν υπάρχει κανένα αναγνωρίσιμο Πρωτοελλαδικό Ι.

Υπάρχουν μερικά όστρακα που θα μπορούσαν να είναι Πρωτοελλαδικά ΙΙ, αλλά όχι με βεβαιότητα. Ένα όστρακο μάλλον αναγνωρίζεται σαν κομμάτι από μια ταινιωτή λαβή που θα μπορούσε να είναι Μεσοελλαδικό. Κεραμικά από τη Μυκηναϊκή εποχή και απουσιάζουν από αυτές τις συλλογές αλλά και δεν αναφέρεται η παρουσία τους από άλλες πηγές.

Σίγουρα υπάρχουν και άλλα αναγνωρίσιμα κεραμικά από διάφορες ιστορικές περιόδους σ' αυτές τις συλλογές, ειδικά σ' αυτή που έγινε πρόσφατα (είμαστε βαθιά υποχρεωμένοι στον καθηγητή John Camp για τη βοήθειά του).

Πρώτα, στη συλλογή της Αγγλικής Σχολής αναγνωρίζονται: — όστρακα από probable fenestrated stands της Υστερο-Γεωμετρικής ή Πρωτο-Αρχαϊκής περιόδου. — λίγα μελανόχρωμα όστρακα από το τέλος του 5ου-πρώτο μισό 4ου αιώνα π.Χ. — Θραύσμα από κάλυμμα κυψέλης της κλασικής περιόδου. — Κεραμικά Ρωμαϊκά με κόκκινο γάνωμα του 4ου-5ου αιώνα μ.Χ. — χτενιστά κεραμικά του 5ου-6ου αιώνα μ.Χ. — ίσως μερικά Βυζαντινά όστρακα.

Από πρόσφατη επιφανειακή έρευνα διαπιστώσαμε: — μερικά αρχαϊκά όστρακα. — θραύσμα κρατήρα λεκάνης του τέλους 6ου αιώνα π.Χ. — όστρακο κύλικας του τέλους του 6ου αιώνα π.Χ. — θραύσμα από κάλυμα λεκάνης των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ. — θραύσμα κύπελλου του τέλους του 4ου αιώνα π.Χ. — θραύσμα μελανόχρωμου πιάτου με έντυπα κοσμήματα του 4ου αιώνα π.Χ. — θραύσμα Μεγαρικού σκύφου με ανθεμωτή διακόσμηση, του τέλους του 3ου-αρχές 2ου αιώνα π.Χ. — glazed κεραμείδια — χτενιστό κεραμικό του 5ου-6ου αιώνα μ.Χ.

Από τις ενδείξεις που έχουμε συλλέξει μέχρι τώρα, μπορούμε να συνοψίσουμε τις διάφορες περιόδους κατοίκησης του Πούσι Καλογέρι ως εξής:

1) *Αρχαία Νεολιθική φάση* — η οποία αντιπροσωπεύεται επαρκώς στα επιφανειακά ευρήματα αλλά όχι τόσο επαρκώς στη συλλογή της ανασκαφής. Nemea bowls σε EN burnished και rainbow πηλό.

2) *Μέση Νεολιθική φάση* (Θεοχάρης = LNI) — η πιο γνωστή απ' όλες τις νεολιθικές κατηγορίες στη νότια Ελλάδα είναι τα Νεολιθικά Urfinis. Αντιπροσωπεύεται επαρκώς με μια ποικιλία σχημάτων. Τα μελανόχρωμα κεραμικά του στρώματος Ι του Θεοχάρη δεν θεωρούνται σαν Late Neolithic πια, αλλά μάλλον σαν ανήκοντα σε μια τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής. Αυτά τα μελανόχρωμα αντιπροσωπεύονται επαρκώς στα

ευρήματα της ανασκαφής αλλά όχι σ' αυτά της επιφάνειας.

Σ' αυτό το σημείο φαίνεται να υπάρχει μια ουσιαστική διακοπή στην κατοίκηση του Πούσι Καλογέρι. Καμιά σαφής ένδειξη δεν βρέθηκε για τη Νεότερη Νεολιθική, Τελική Νεολιθική και Πρωτοελλαδική I φάσεις.

3) *Πρωτοελλαδική II φάση* — οι ενδείξεις γι' αυτή την περίοδο είναι προβληματικές. Δεν βρέθηκαν στρώματα που να ανήκουν στην ΠΕ II από το Θεοχάρη. Και μόνο μερικά αμφισβητήσιμα όστρακα υπάρχουν τις συλλογές επιφάνειας. Όμως όλες οι άλλες πηγές, συμπεριλαμβανομένης και της πρόσφατης έρευνας και του Gazetteer (Dickinson and Hope Simpson 1979, 212), αναφέρουν ότι έχει βρεθεί υλικό απ' αυτή την περίοδο. Έτσι τείνουμε να το δεχθούμε αλλά θα θέλαμε και περαιτέρω αποδείξεις.

4) *Μεσο-Ελλαδική φάση* — ένα πιθανό όστρακο.

Για την Μυκηναϊκή περίοδο και τους Dark Ages δεν υπάρχουν υλικά, πράγμα που μάλλον σημαίνει μια δεύτερη ουσιαστική διακοπή στην κατοίκηση του Πούσι Καλογέρι.

5) *Υστερο-Γεωμετρική έως Ελληνιστική φάση* — υπάρχουν καλές ενδείξεις.

6) *Υστερο-Ρωμαϊκή φάση* — λίγες αλλά σίγουρες ενδείξεις.

7) *Βυζαντινή φάση;* — αμφισβητήσιμες ενδείξεις.

Η ολική έλλειψη ενδείξεων Μυκηναϊκής κατοίκησης είναι για μας απογοητευτική γιατί θέλαμε να συνδέσουμε το Πούσι Καλογέρι με το Μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων που ανασκάφτηκε από τον Στάη στην περιοχή του Λιγοριού (Στάης 1894), που είναι περίπου ενάμισυ χιλιόμετρο νοτιοανατολικά. Κάποια σύγχυση προέκυψε σχετικά με τη θέση αυτών των τάφων, αλλά πρόσφατα η συνάδελφος Όλγα Κακαβογιάννη μας έδειξε την ακριβή τους θέση, η οποία είναι προς τη δεξιά πλευρά του δρόμου του Μαρκόπουλου, όπως έρχεται κανείς απ' το Πόρτο Ράφτη, κι απέναντι απ' τη στάση Βάσω, κάπου μεταξύ του τριακοστού έκτου και του τριακοστού έβδομου χιλιομέτρου. Η σύγχυση προεκλήθη από το γεγονός ότι ο Ν. Κυπαρίσσης το 1927 ανέσκαψε κι άλλους Μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς τάφους «τεσσαράκοντα μέτρα μετά το τριακοστό τρίτο χιλιόμετρο της απ' Αθηνών εις Πόρτο-Ράφτη οδού» (Α.Δ. 11 [1927-8], 59-60). Σήμερα το τριακοστό τρίτο χιλ. είναι κοντά στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας. Αλλά αυτή η απόσταση υπολογίζεται από το δρόμο που πηγαίνει στο Μαρκόπουλο μέσω του Κορωπιού, ενώ πριν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο δρόμος πήγαινε κατευθείαν στο Μαρκόπουλο και συνεπώς ήταν συντομότερος. Συνεπώς το τριακοστό τρίτο χιλ. που αναφέρει ο Κυπαρίσσης πρέπει να ήταν περίπου 3 χιλιόμετρα πιο κοντά στο Πόρτο Ράφτη απ' ότι το σημερινό.

Έτσι πκρά το γεγονός ότι το Gazetteer καταχωρεί τα δυο νεκροταφεία σαν διαφορετικές τοποθεσίες (Dickinson and Hope Simpson 1979, 211-212), πρέπει να είναι ένα και το αυτό. Αλλά αφού δεν υπάρχει Μυκηναϊκή κερραμική στο Πούσι Καλογέρι, πρέπει να φάξουμε αλλού για το

συνοικισμό που συνδέεται μ' αυτούς τους τάφους. (Θα μιλήσουμε γι' αυτόν τον συνοικισμό αμέσως πιο κάτω).

Ταύτιση του Πούσι Καλογέρι με τον αρχαίο δήμο της Κυθήρου

Η επανεξέταση της επιγραφής IG II² 1740 (= Agora XV No 12) και IG II² 1753 (= Agora XV, No 47 (J. S. Traill: Demos and Trittys, προς εκτύπωση) οδηγεί στη διαπίστωση ότι και οι δύο αυτές επιγραφές, όπως και οι άλλοι τρεις κατάλογοι βουλευτών της Πανδιονίδος, ήτοι IG II² 1751 (= Agora XV, No 32), SEG XXXIII, 87 (= Agora XV, No 10), και HESPERIA 30 (1961), σελ. 32 (= Agora XV, No 42), μνημονεύουν όλους τους αναφερόμενους δήμους κατά κανόνα σύμφωνα με τις τριττύες. Όπως αποδεικνύεται από όλες τις πρυτανικές επιγραφές της Πανδιονίδος, η Κύθηρος κατατάσσεται στην παραλιακή τριττύ. Οι φιλολογικές πηγές που μας πληροφορούν για τη θέση της Κυθήρου και την τριττύ στην οποία ανήκει είναι δύο: Ο Στράβων (IX, 1, 20) αντλώντας απ' τον Φιλόχωρο, αναφέρει κατάλογο ένδεκα πόλεων, που συγκροτούσαν την αρχαία αθηναϊκή δωδεκάπολη: Κεκροπία, Τετράπολις, Επακρία, Δεκέλεια, Ελευσίς, Ἄφιδνα, Θόρικος, Βραυρών, Κύθηρος, Σφηττός, Κηφισιά. Για την πόλη που λείπει έχουν γίνει διάφορες προτάσεις, αλλά το πρόβλημα, κατά τη γνώμη μας, δεν έχει ακόμη λυθεί.

Όλες αυτές οι πόλεις, με εξαίρεση την Κεκροπία, η οποία υποτίθεται φυσικά ότι αντιπροσωπεύει μία τοποθεσία στο Ἄστυ, και την Κύθηρο, μπορούν να τοποθετηθούν ακριβώς ή κατά προσέγγιση στο χάρτη της Αττικής. Ειδικότερα για την Κύθηρο, το ότι στον κατάλογο μνημονεύεται μετά τον Θορικό και τη Βραυρώνα, που είναι γνωστές τοποθεσίες στην παραλιακή περιοχή της ανατολικής αττικής, και πριν απ' την Σφηττό και την Κηφισιά, που είναι επίσης γνωστές τοποθεσίες της εσωτερικής περιοχής, λαμβάνεται συνήθως ως μια τοπογραφική ένδειξη για να οριστεί κατά προσέγγιση η θέση της. Για τελείως ανεξάρτητους λόγους, που τους εξετάζουμε παρακάτω, πιστεύουμε ότι η Κύθηρος πρέπει να «τοποθετηθεί» ανάμεσα στην Βραυρώνα και τη Σφηττό, αλλά δεν δεχόμαστε ότι η σειρά στον παραπάνω κατάλογο του Φιλοχώρου μπορεί να θεωρηθεί ως πειστική μαρτυρία. Είναι αλήθεια ότι η Τετράπολις, η Επακρία και η Δεκέλεια αποτελούν γειτονικές περιοχές στη Βορειοανατολική Αττική. Ο Θορικός και η Βραυρών ανήκουν στη Νοτιοατολική Αττική, ενώ η Σφηττός και η Κηφισιά περιλαμβάνονται και οι δύο στην εσωτερική περιοχή της Αττικής. Έπειτα απ' αυτά η σειρά Δεκέλεια - Ελευσίς - Ἄφιδνα - Θορικός δεν βασίζεται στην γεωγραφική συνέχεια.

Η δεύτερη φιλολογική πηγή που μνημονεύει την τοποθεσία της Κυ-

θήρρου, έχει δημιουργήσει ακόμη μεγαλύτερες αντιρρήσεις από εκείνες που δημιούργησε το χωρίο του Φιλοχόρου. Ο τεσσαρακοστός δεύτερος λόγος του Δημοσθένη αναφέρεται σε μια δίκη Αντιδόσεως έναντιον κάποιου Φαινίππου ο οποίος ήταν ιδιοκτήτης μια τεράστιας (με κάθε εκτίμηση) έκτασης στο δήμο της Κυθήρρου. (Davies 1977, 14734; St Croix 1966 109-114).

Τα χωρία στα οποία οι τοπογραφικές μνείες είναι φανερές ή πιθανές έχουν ως εξής:

a. ... ἔλθων εἰς ἀγρόν... (2)

b. καλέσας δὲ καὶ παραλαβῶν τῶν οἰκείων τινὰς καὶ φίλων, ἐπορευόμενῃ Κυθήρόνδε εἰς τὴν ἐσχατιᾶν αὐτοῦ. καὶ πρῶτον μὲν περιεγαγὼν τὴν ἐσχατιᾶν πλέον ἢ σταδίων οὖσαν τετταράκοντα κύκλω, ἔδειξα καὶ διεμαρτυράμην ἐναντίον Φαινίππου, ὅτι οὐδεὶς ὄρος ἔπεστιν ἐπὶ τῇ ἐσχατιᾷ... (5)

c. ... δὴ ἄλλως αὐτόθι, μικροῦ πλέθρου ἑκατέρα (6). ... καὶ κωλύσας τοὺς ὀνηλάτας μὴ ἐξάγειν τὴν ὕλην ἐκ τῆς ἐσχατιᾶς ... καὶ αὕτη πρόσοδος μεγάλη ἐστὶν αὐτῶ· ἔξ ὄνοι δι' ἐνιαυτοῦ ὑλαγωγούσι, καὶ λαμβάνει οὗτος πλέον ἢ δώδεκα δραχμὰς τῆς ἡμέρας ... (7)

d. καὶ ἐπαγγελίας ἐπὶ τὰ ἱερὰ Φαινίππῳ κατὰ τὸν νόμον ἀπαντᾶν, ὥχόμην ἀπιὼν ἄστῳ. (7)

e. ἐπειδὴν ποιῆς σίτου μὲν μεδίμνους πλέον ἢ χιλίους, οἴνου δὲ μετρήτας ὑπὲρ ὀκτακοσίους (20)

f. ἱκανὸν γὰρ χρόνον δυ' οὐσίας καρπούμενος διατελεῖς, τὴν μὲν τοῦ φύσει πατρὸς Καλλίππου, τὴν δὲ τοῦ ποιησαμένου σε, Φιλοστράτου τοῦ ῥήτορος (21) ... ὁ τὰς δύο λητουργούσας οὐσίας παρειληφώς (22)

g. ἵπποτρόφος ἀγαθὸς ἐστὶν ... ἀποδόμενος κτλ. ... (24)

Εἶναι φανερό από αυτά τα χωρία, ιδιαίτερα από το (a) και (d), ὅτι ἡ ιδιοκτησία ἢ το αγροκτήμα του Φαινίππου δεν βρισκόταν στο Ἄστῳ και πιθανόν ούτε κοντά σ' αὐτό. Το μέγεθος της ιδιοκτησίας αὐτό καθ' εαυτό θα μπορούσε να εκληφθεῖ σαν μια ακόμη μεγαλύτερη ἔνδειξη για να αποκλείσουμε τὴν τοποθέτηση στο Ἄστῳ. Πρέπει να προστεθεῖ ὅτι το τμήμα του Ἄστεως σύμφωνα με τὴν οργάνωση του Κλεισθένη περιείχε ἀφθονη γεωργική γῆ.

Πολλὰ ἔχουν λεχθεῖ για το μέγεθος του αγροκτήματος. Ασφαλῶς ἦταν πολύ μεγάλο, οποιαδήποτε μεγαλοποίηση και αν θεωρήθηκε αναγκαία για το σκοπὸ της Αντιδόσεως. Το πρόβλημα από τὴ δική μας σκοπιά είναι πόση μεγαλοποίηση θα ἦταν δικαιολογημένη. Ὅπως εἶναι φανερό ο ῥήτορας θα χρησιμοποίησε τα μέγεθῃ εκείνα τα οποία θα εξυπηρετούσαν περισσότερο τὴν υπόθεσή του, ἀλλὰ παράλογα ψεύδη και τελειῶς πλασματικά στοιχεία ἀσφαλῶς δεν θα ἦταν παραδεκτά. Πρέπει να υποθέσουμε κατανάγκη ὅτι ἡ περίμετρος της ιδιοκτησίας θα ἦταν ἀκανόνιστη. Κατὰ παράδοση οἱ ιδιοκτησίες στην Ἀττική και οἱ ἀρχαῖες και οἱ νεότερες οριζόντουσαν ἐπὶ του πεδίου σύμφωνα με τα φυσικά χαρακτηριστικά του εδάφους. Ἀπόδειξη,

για παράδειγμα, οι περιγραφές στις επιγραφές των πωλητών. Επιπροσθέτως το αγρόκτημα του Φαινίππου ήταν η κληρονομία και ως εκ τούτου η σύνθεση δύο ιδιοκτησιών. Τα δίδυμα αλώνια μπορεί να δείχνουν τη διπλή κληρονομία, αλλά η συνεχής χρήση τους μας δίνει επίσης μια ένδειξη της απόστασης μεταξύ των δύο ακραίων τμημάτων του αγροκτήματος. Οι όροι για τους οποίους ο ρήτορας και οι φίλοι του έφαξαν ματαίως, εάν υπήρχαν στην πραγματικότητα, ασφαλώς θα είχαν τοποθετηθεί στα όρια της ιδιοκτησίας, η γενικότερη θέση τους θα έπρεπε να ήταν γνωστή και η έκταση «πλέον ἢ σταδίων... τετταράκοντα κύκλω» πρέπει να αντιπροσωπεύει ένα είδος περιμέτρου. Οποιαδήποτε και αν ήταν η θεμιτή μεγαλοποίηση, η μεία της ούτως ή άλλως απέβλεπε στην μέτρηση του μεγέθους.

Ακόμη πιο ενδεικτικά το αγρόκτημα περιγράφεται επανειλημμένα ως μία «έσχατιά». Ο όρος έχει συζητηθεί από πολύ παλιά, πιο πρόσφατα όμως σχολιάστηκε από τον D.M. Lewis στο *Problèmes de la terre en Grèce ancienne* (M.I. Finley, ed., Paris, 1973), Appendix C, σελ. 210-212, ο οποίος μετά από επανεξέταση των τοπογραφικών δεδομένων εκεί όπου απαντά η λέξη, συμπεραίνει ότι σημαίνει λοφώδη γη: «to be looked for in the neighborhood of hills». Το συμπέρασμα υποστηρίζεται και από την παρούσα και από άλλες πρόσφατες τοπογραφικές μελέτες. (e.g. S. Miller, *Hesperia* 41, 1972, σελ. 82, σημείωση στη γραμμή 52). Εκτός από την Κύθηρο οι τοποθεσίες που έχουν χαρακτηριστεί ως «έσχατιά» ανευρίσκονται: στις Άνω Λαμπτρές, στην Σφηττό, στον Πόρο στη Βήσα, στους Κυδαντίδες, στην Κεφαλή, στην Αφιδνα, στους Ορεάδες, στην Ατήνη, στην Ορία και στη Φλύα. Η παρατήρηση του Lewis που αναφέρεται στην Φλύα δεν φαίνεται απαραίτητη: η Φλύα μπορεί να κατείχε περιοχή στις πλαγιές του Ύμηττου. Στην *Hesperia Suppl. XIX* ο J. Traill υπέθεσε από την ξεκάθαρη ετυμολογία της λέξης ότι η «έσχατιά» «... μπορεί να τονίζει τη γεωγραφική απόσταση ιδιαίτερα από το κέντρο του δήμου». Αυτή η έμμεση άποψη ταιριάζει ως προς το ότι η ιδιοκτησία θα ήταν τόσο μεγάλη όσο του Φαινίππου και ο ισχυρισμός που επαναλαμβάνεται στο λογο ότι απέφυγε τις λειτουργίες είναι μία απόδειξη για το ότι η ιδιοκτησία του ήταν πολύ μακριά. Ο πλούτος του σαφώς δεν ήταν ούτε επιδεικτικά ούτε φανερά παρουσιασμένος.

Το αγρόκτημα παρήγαγε σιτηρά και κρασί σε αφθονία περισσότερο από χίλιους μεδίμνους και περισσότερο από οκτακόσιους μετρητές αντίστοιχα (ε) τα οποία χρησιμοποιούνταν για την εκτροφή ίππων (g) αλλά αν και αυτά τα στοιχεία και τα μεγέθη μπορούν να δώσουν κάποια ιδέα του μεγέθους και του τύπου του αγροκτήματος, πολύ λίγο μας βοηθούν από άποψη τοπογραφική, επειδή πολλά μέρη της Αττικής κατά την αρχαιότητα έβγαζαν σιτηρά και κρασί ή χρησιμοποιούνταν για άλογα. Θα μπορούσε να είναι σημαντικό το ότι ελαιόδενδρα δεν μνημονεύονται, αλλά η πιο σπουδαία λεπτομέρεια είναι εκείνη που αναφέρεται στην «ύλη» που σημαίνει ξυ-

λεία για κατασκευές ή για καυσόξυλα (σε αντίθεση με τα δένδρα που δηλώνουν δενδροφυτεία) σε φανερά μεγάλες ποσότητες.

Συμπερασματικά όσο πιο μακριά ήταν η ιδιοκτησία από την πόλη τόσο πιο πολλοί αγωγιάτες ημιόνων θα χρειάζονταν για να μεταφέρουν την ξυλεία ή τα καυσόξυλα, αλλά οποιαδήποτε και αν ήταν η απόσταση από την Αθήνα πρέπει να παραδεχτούμε ότι ένα μεγάλο μέρος της ιδιοκτησίας ήταν δασωμένο (ακόμη μια ένδειξη για λοφώδη γη;) και επομένως ακατάλληλο για γεωργία. Μια ακανόνιστη περίμετρος, μια μεγάλη δασωμένη περιοχή και μία απομακρυσμένη τοποθεσία, όλα οδηγούν στο να αποδεχτούμε μία «περιφέρεια» περίπου σαράντα σταδίων. Σαφώς αυτό δεν ήταν μια κατεξοχήν αγροτική γη της Αττικής.

Η τοποθεσία Πούσι-Καλογέρι που περιγράψαμε παραπάνω παρουσιάζει μελανόχρωμη κεραμεική και χρωματισμένα κεραμίδια στέγης σε αξιόλογες ποσότητες, υπάρχουν επίσης αρκετοί λαξευμένοι γωνιόλιθοι, άλλοι από τους οποίους διακρίνονται στον τοίχο ανατολικά του πηγαδιού και άλλοι στα χωράφια. Επιπροσθέτως υπάρχουν και άλλα ερείπια της κλασικής περιόδου στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο από τα οποία τα πιο αξιόλογα είναι τα θεμέλια ενός μικρού ναού της κλασικής περιόδου μισό περίπου χιλιόμετρο στα βορειοανατολικά του πηγαδιού. Έχουμε τη γνώμη ότι το Πούσι-Καλογέρι είναι σαφώς η τοποθεσία ενός μικρού δήμου, που είχε πιθανώς περισσότερους από ένα αντιπρόσωπο αλλά λιγότερους από τέσσερις ή πέντε. Στην εποχή μας τα αμπέλια κυριαρχούν στο χώρο αλλά υπάρχουν και μερικές εκτάσεις με καλλιέργεια σιτηρών και οι διαδοχικοί κοντινοί λόφοι θα καλύπτονταν ασφαλώς με δάση στην αρχαιότητα.

Εάν το Πούσι-Καλογέρι είναι η τοποθεσία ενός δήμου ποιος είναι ο δήμος; Η γενικότερη τοποθεσία υποδεικνύει άμεση σχέση με την παράλιο τριττύ της Πανδιονίδας. Θα μπορούσε ίσως να ανήκει στην Αιγηίδα αλλά οι δήμοι αυτής της φυλής έχουν «τοποθετηθεί» με μεγάλη πιθανότητα με εξαίρεση μόνο την Οτρυνή η οποία, από τις ενδείξεις των καταλόγων των πρυτάνεων θα πρέπει να ήταν ένας δήμος του Άστεως και την Μυρρινούντα την οποία οι ίδιες επιγραφές των πρυτάνεων δείχνουν ότι θα ήταν ένας παράλιος δήμος. Τα άλλα μέλη της παραλιακής Αιγηίδας είναι οι Αλές, η Αραφήν, η Φηγαία και προφανώς η Τειθράς, όλα σε μια σημαντική απόσταση από το Πούσι-Καλογέρι. Η παραλιακή τριττύς της Πανδιονίδας είναι η πιο προτιμητέα επιλογή: η Μυρρινούς, ο μεγαλύτερος δήμος, η οποία έδωσε το όνομά της στην τριττύ απέχει λιγότερο από τέσσερα χιλιόμετρα στα νοτιοανατολικά. Η Αγγελή στο Αγγελήσι απέχει περίπου 1,5 χιλιόμετρο στα δυτικά και λίγο προς τα νότια και συνδέεται με ένα ευθύ μονοπάτι. Η Στειρία της οποίας η γενικότερη τοποθεσία είναι γνωστή στα δυτικά του Πόρτο Ράφτη απέχει λίγο περισσότερο από την Αγγελή, αλλά στα νοτιοανατολικά και συνδέεται επίσης με ένα ευθύ μονοπάτι, και οι Πρασιές στη νότια πλευρά του Πόρτο Ράφτη ο πιο απόμακρος δήμος της τριττύος, οποιαδήποτε και αν είναι η ακριβής θέση της δεν μπορεί να απέχει περισσό-

τερο από 5 χιλιόμετρα και συνδέεται με το Πούσι-Καλογέρι μέσω της Στειρίας. Η Κύθηρος είναι ο μόνος δήμος της Πανδιονίδος του οποίου η τοποθεσία δεν έχει αναγνωρισθεί ακόμη αλλά οι ενδείξεις από τις επιγραφές των πρυτάνεων και των επιμελητών φανερώουν σαφώς ότι είναι παράλιος. Το ότι είχε δύο βουλευτές ταιριάζει θαυμάσια με την τοποθεσία και φανερώνει μια ιδανικά συμπαγή τριττύ η οποία έστειλε δεκαέξι και καμιά φορά δεκαεπτά πρυτάνεις στη βουλή.

Αλλά αν και το οικιστικό κέντρο του δήμου είναι μικρό η ύπαιθρος περιοχή του η οποία φανερά θα ανήκε σ' αυτόν τον δήμο είναι υπολογίσιμη. Η γη των Φιλαϊδών θα πρέπει να εκτεινόταν κατά μήκος του Ερασίνου προς τα δυτικά και βορειοδυτικά προς το κέντρο της τριττύς στην Έρχεια. Η γη στα νότια των Φιλαϊδών όπως επίσης και η γη Ανατολικά του Πούσι-Καλογέρι θα πρέπει να ανήκε στην Κύθηρο. Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ της Κυθήρου και της Αγγελής είναι δύσκολο να οριστεί, αλλά εάν χαράξουμε την γραμμή του διαχωρισμού κατά προσέγγιση στη μέση μεταξύ των δύο κέντρων αφήνουμε αρκετή περιοχή για το δήμο της Κυθήρου και δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα για την τοποθέτηση ενός μεγάλου αγροκτήματος με τις υποτιθέμενες διαστάσεις της ιδιοκτησίας του Φαινίππου στη λοφώδη περιοχή ανατολικά του Πούσι Καλογέρι προς την Περατή.

Τρόπος ανάπτυξης των οικισμών

Οι εποχές κατοίκησης κι εγκατάλειψης στο Πούσι Καλογέρι κατά την προϊστορική περίοδο είναι χαρακτηριστικές για πολλές θέσεις στη νότια Ελλάδα (Πελοπόννησο και Αττική) και συνεπώς είναι σκόπιμο να τις περιγράψουμε εν συντομία.

Κατά την Μεσολιθική και την πρώιμη Εποχή του Χαλκού η κατανομή σπηλαίων και υπαίθριων θέσεων σχετίζεται καθαρά. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί αν κανείς κυττάξει τα ποσοστά του συνολικού αριθμού θέσεων που ήταν σπηλιές στις σχετικές περιόδους (Diamant 1974 εικ. 8.6α): EN = 20%, MN = 25%, LN = 56%, FN = 42%, EHI = 2%, EHII = 1%.

Συνεπώς τουλάχιστον σε δυο από τις περιόδους κατά τις οποίες το Πούσι Καλογέρι είχε εγκαταλειφθεί, δηλαδή την LN (Νεότερη-Νεολιθική) και την FN (Τελική-Νεολιθική), υπάρχει σημαντική αύξηση στη χρήση των σπηλαίων. Στην Αττική, δεν γνωρίζουμε καμιά υπαίθρια θέση που να έχει κατοίκηση στη Νεότερη-Νεολιθική περίοδο: αυτή η περίοδος αντιπροσωπεύεται μόνο με σπηλιές.

Προσθευτικά, καθώς η Νεολιθική περίοδος τελειώνει, οι άνθρωποι αρχίζουν να βγαίνουν από τις σπηλιές και μέχρι την Π.Ε. II περίοδο, οι σπηλιές δεν χρησιμοποιούνται πια σαν τόποι κατοικίας. Αξίζει να αναφερθεί ότι το Πούσι Καλογέρι έχει ουσιαστικά τις ίδιες εποχές κατοίκησης και εγκατάλειψης με την Λέρνα: EN, MN, κενό, EHII.

Ποιος μπορεί να είναι ο λόγος γι' αυτό το φαινόμενο; Στην αρχή σκεφτήκαμε ότι θα μπορούσε να είχε επέλθει μια μικρή κλιματική αλλαγή η οποία κατά κάποιο τρόπο δημιούργησε πιο ευνοϊκές συνθήκες για την κατοίκηση των σπηλαιών. Αλλά στην πραγματικότητα δεν υπάρχει καμιά ένδειξη που να υποστηρίζει αυτή την υπόθεση. Η αλλαγή προς την κατοίκηση σπηλαιών που έγινε στη νότια Ελλάδα είναι πιθανόν να υποδεικνύει αν όχι μια μείωση στον πληθυσμό τουλάχιστον μια στασιμότητα στην αύξησή του.

Βάσει αυτών, μια υπόθεση θα μπορούσε να είναι η εξής: ότι τα 1500 χρόνια της καλλιέργειας κατά τη Νεολιθική εποχή εξάντλησαν την καλύτερη γη ώστε να αναγκάσουν τους ανθρώπους να στραφούν πιο πολύ στα κοπάδια και στη συλλογή καρπών και συνεπώς να ευνοηθεί η κατοίκηση των σπηλαιών. Γνωρίζουμε από την έλλειψη υπολειμμάτων σταφυλιών και ελιών στο Φράγγχι (Hansen and Renfrew 1978) και από την ύπαρξή τους στην Μύρτο της Κρήτης (Warren 1972) ότι αυτά τα φυτά —βασικά για όλες τις Μεσογειακές οικονομίες από τότε— άρχισαν να καλλιεργούνται στις αρχές της τρίτης χιλιετίας.

Τότε, ίσως μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή την εποχή η καλλιέργεια αυτών των καινούριων φυτών τράβηξε τους ανθρώπους έξω απ' τις σπηλιές, και τους έκανε να εγκατασταθούν σε υπαίθριους συνοικισμούς.

Τέλος —ελπίζουμε ότι καταφέραμε να δείξουμε ότι η μέχρι τώρα αγνοημένη θέση Πούσι Καλογέρι στην κοιλάδα Σιώρτη της κεντροανατολικής Αττικής αξίζει την προσοχή μας. Είναι μια απ' αυτές τις θέσεις που είναι σημαντικές και για την προϊστορική αλλά και για την ιστορική περίοδο κατοίκησης τους. Χρειάζεται άραγε, να τονίσουμε ότι η ταύτιση της Κυθήρρου, της τελευταίας ανεντόπιστης από τις 12 αρχαίες αττικές πόλεις του Στράβωνα με τη θέση Πούσι Καλογέρι είναι μια ανακάλυψη με κάποια σημασία;

Εδώ θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την Κατερίνα Καμπάνη και για τη μετάφραση και για τη βοήθειά της γενικά στην όλη υπόθεση.

Ακόμη θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την κ. Μαρία Θεοχάρη που μας παραχώρησε και μας επέτρεψε την αντιγραφή των σημειώσεων και των σχεδιαγραμμάτων του συζύγου της Δημήτρη Θεοχάρη και να μελετήσουμε τα ευρήματα από την ανασκαφή που φυλάσσονται στο Μουσείο της Βραυρώνας.

Επίσης είμαστε βαθιά υποχρεωμένοι στον καθ. Peter Warren, τότε πρόεδρο της διοικητικής επιτροπής της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και το τωρινό διευθυντή Hector Catling, για την άδεια να μελετήσουμε τα όστρακα του Πούσι Καλογέρι στην επιφανειακή συλλογή της Σχολής.

STEVEN DIAMANT-JOHN S. TRAILL

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- EN = Early Neolithic
MN = Middle Neolithic
LN = Late Neolithic
FN = Final Neolithic
EH = Early Helladic

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

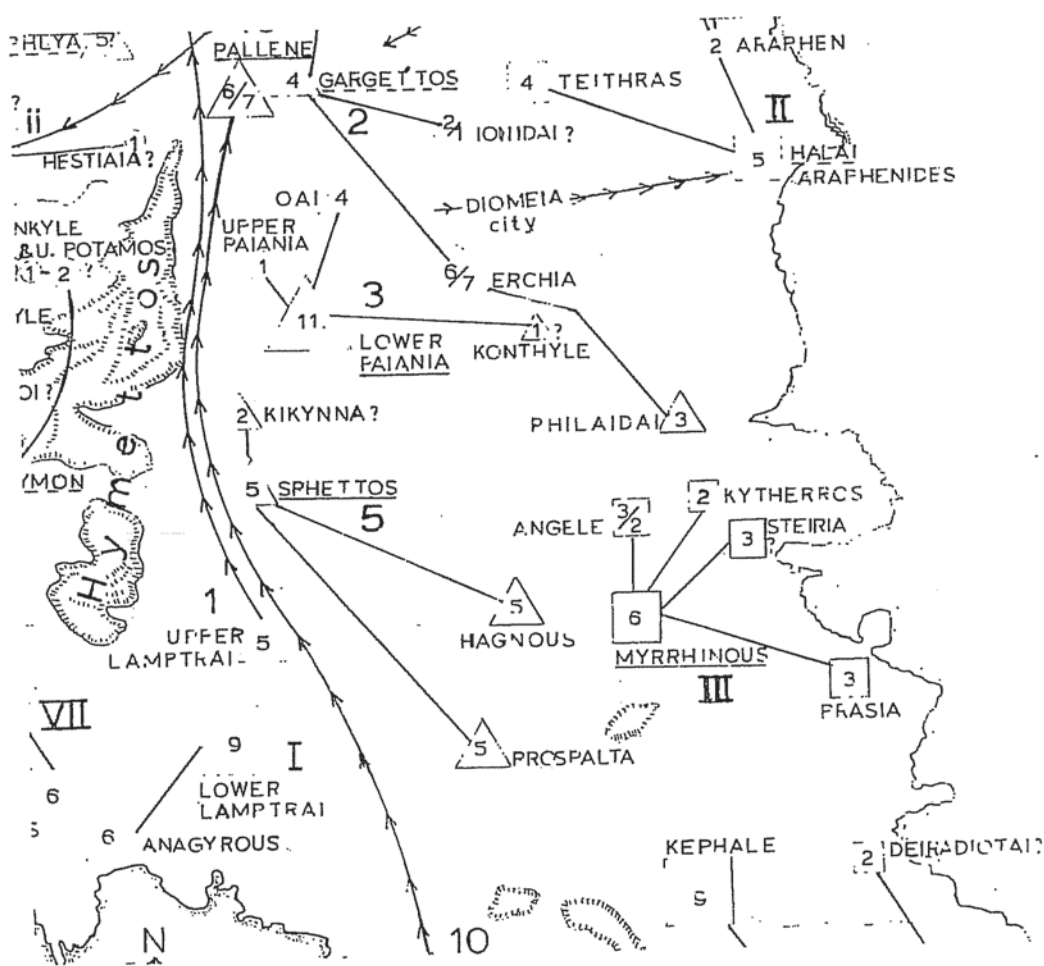
- Davies, J. K.* (1977) Athenian Propertied Families.
Diamant, Steven. (1974) The Later Village Farming Stage in Southern Greece, Ph.D Dissertation, University of Pennsylvania.
Θεοχάρης Δ. (1956) «Nea Makri» Eine grosse neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon», Ath. Mitt. 71, 1-29.
Hope Simpson, R., O. Dickinson, (1979) A Gazeteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, Vol I.
Renfrew, J. and J. Hansen (1978) «Plant remains from Franchthi Cave», Science 431, 457-465.
Στάης, Β. (1894) «Προϊστορικοί Συνοικισμοί ἐν Ἀττικῇ καὶ Αἰγίνῃ, A.E. 193-264.
Ste. Croix, G.E.M. (1986) «The Estate of Phainippos CPS. Dem., XIII), in Ancient Society and Institutions.
Warren, P. (1972) Myrtos: An Early Bronze Age Settlement in Crete.

Summary

POUSSI-KALOGHERI

The site of Poussi Kalogheri in east central Attica, 3 km SW of the Artemis Sanctuary at Bravron, has long been known to a small circle of Attic topographers and prehistorians. The late D. Theocharis conducted a small test excavation there in 1954, but the results were never published. A recent surface survey of the area, plus a study of sherd material in the British School of Athens, and the material from the Theocharis test, indicate occupation on the following periods: Early and Middle Neolithic, Early Helladic II, ?, Middle Helladic, Late Geometric, Archaic, Classical, Hellenistic, Roman Imperial, Late Roman ? and Byzantine. Not noted before the recent survey were the large quantities of Archaic and Classical black glaze pottery and roof-tiles, as well as cut blocks scattered in nearby fields. This observation has led to the proposed identification of Poussi Kalogheri as the deme of Kytherros, the only (till now) unlocated site of Strabo's Attic Dodekapolis.

STEVEN DIAMANT - JOHN TRAILL

Χάρτης των Δήμων Ανατολικά του Υμηττού όπου φαίνεται η θέση της Κυθήρου.